

Einar A. Terjesen

Arbeiderbevegelse og politikk i 1890-årene

Et karakteristisk trekk ved arbeiderbevegelsen i Norge i 1890-årene var forholdet mellom liberale og sosialdemokratiske¹ strømninger i arbeiderklassen. Det eksisterte på den tiden ingen politisk enhetlig arbeiderbevegelse. Organisatorisk var det en maktkamp mellom *Venstre* og *De forenede norske Arbeidersamfund* på den ene siden og *Det norske Arbeiderparti* på den andre, men den bidro også til en strid mellom de to liberale organisasjonene og innad i Arbeiderpartiet. Selv om det eksisterte konservative arbeiderforeninger i en rekke byer,² spilte de så vidt vi vet liten rolle, og vil ikke bli tatt opp i denne artikkelen.

Kampen foregikk på flere plan. Først og fremst var den et oppgjør mellom ulike grunnholdninger, selv om vi ikke kan snakke om klart utmeislede og helhetlige tankesystemer. For det andre var striden en konflikt om ulike politiske strategier og taktikker, og for det tredje var den en kamp om kontroll over organisasjoner, symboler og symbolske handlinger. Også i andre land sto liberalere og sosialdemokrater mot hverandre i arbeiderbevegelsen, men det særegne for Norge var stridens organisatoriske karakter. Sosialdemokratene arbeidet for å erobre de liberale arbeiderorganisasjonene innenfra, mens liberalerne f. eks. forsøkte å kontrollere sosialdemokratens fest- og demonstrasjonsdag 1. mai.

I ettertid har de fleste betraktet sosialdemokratens seier som naturlig og uunngåelig. Arbeidernes «overgang til sosialismen» var en normal utvikling som var gitt av klasseforholdene i samfunnet, og den trengte ingen spesiell forklaring. For mange var de sosialdemokratiske arbeiderorganisasjonene et høydepunkt i utviklingen, et mål man beveget seg mot. Et slikt historiesyn var først og fremst bevegelsens eget, og det bygde på en optimistisk grunnholdning: Historien går stadig framover. Historie og politikk gikk hånd i hånd.

Forestillingen om at historien har en retning, preger indi-

rekte også mye av den moderne sosial- og samfunnshistoriske forskningen. Framveksten av klassebevissthet blir ofte underforstått betraktet som det normale og positive, og fraværet av klassebevissthet som noe unormalt eller uferdig.³ Som en konsekvens blir antatt heroiske arbeidergrupper som jern- og metall-arbeidere og anleggsarbeidere viet mest oppmerksomhet. En annen konsekvens er at den liberale arbeiderbevegelsen bare blir behandlet som et marginalt blindspor.

Denne artikkelen er delt i tre. Først vil jeg se på forholdet mellom liberalere og sosialdemokrater i arbeiderbevegelsen i noen land. Det vil gi diskusjonen om forholdene i Norge et internasjonalt perspektiv. Andre del er en gjennomgang av styrkeforholdene i Norge så langt som kildesituasjonen tillater. Den liberale og den upolitiske arbeiderbevegelsen er dårlig dokumentert i forhold til den sosialdemokratiske, blant annet er flere årganger av dens avis, *Arbeideren*, borte. Tredje del vil ta for seg den sosialdemokratiske tenkemåten. Artikkelen avsluttes med et forsøk på å gi begrepet klassebevissthet et innhold.

I Internasjonale likheter og ulikheter

Før vi ser på utviklingen i den internasjonale arbeiderbevegelsen, er det nødvendig å minne om at bare et mindretall av arbeiderne i Europa støttet opp om fagbevegelsen og de selvstendige arbeiderpartiene. Arbeiderpartiene fikk bare en liten andel av stemmene, og antall fagorganiserte var lavt. I 1890-årene sto det tyske sosialdemokratiske partiet i en særstilling med en velgeroppslutning på over 20 %.⁴ For de landene vi har opplysninger om, var graden av fagorganisering i 1900 størst i Danmark og Sverige med henholdsvis 20 % og 16 % av de organisasjonsmulige arbeiderne. I Norge var organisasjonsgraden 8 %.⁵

Selv om arbeiderbevegelsen bare omfattet en del av arbeiderklassen, var den alt i 1890-årene til stede som et internasjonalt fenomen med tydelige fellestrekk, til tross for nasjonale forskjeller. Det mest påfallende var at tiåret i en rekke land ble innledet med høy faglig aktivitet, ofte ledsaget av en sosialdemokratisk offensiv. Et annet fellestrekk var at enkelte faggrupper i forskjellige land hadde samme holdning til politisk aktivitet. Typografene var overalt blant dem som først dannet fagforeninger og landsomfattende forbund, og deres foreninger var blant de minst politisk radikale. Typografenes faglige maktressurser ser ut til å ha satt dem i stand til å forfølge deres mål på arbeidsplassene uten støtte i politiske inngrep. Gruve-

Bearbeidet Walter Crane-tegning, brukt i bind 2 av «Socialdemokratiets Aarhundrede». Dette praktverket, som ble utgitt i København i 1904, tar for seg arbeiderbevegelsens framvekst i England, Tyskland og Frankrike, samt de skandinaviske land «fra revolutionen i 1789 indtil vore dage». Verket fikk stor utbredelse også i Norge.

arbeidets karakter og organisering medførte derimot at arbeiderne der ofte fulgte en politisk strategi for å bedre sin situasjon,⁶ selv om det ikke alltid ga seg utslag i politisk radikalisme.

Ulike økonomiske, politiske og kulturelle forhold ga likevel opphav til karakteristiske nasjonale arbeiderbevegelser. Utviklingen i Norge var ikke den eneste mulige, og slett ingen normalutvikling. I enkelte land var det et nært samarbeid mellom en faglig og en politisk arbeiderbevegelse, andre steder var et slikt fellesskap fraværende. I mange land, men slett ikke i alle, eksisterte det en liberal arbeiderbevegelse før og parallelt med den sosialdemokratiske. I de skandinaviske landene kom den sosialdemokratiske arbeiderbevegelsen etter hvert til å bli så godt som enerådende, mens det i andre land bestandig har eksistert borgerlige og religiøse arbeiderorganisasjoner i tillegg til de sosialistiske.

Vanligvis betraktes arbeiderbevegelsens framvekst i *Tyskland* som en normalutvikling, som en målestokk for utviklingen i alle andre land. Eksistensen av et sterkt sosialdemokratisk parti og en sterk sosialdemokratisk fagbevegelse som hadde et nært forhold til hverandre, blir ofte betraktet som det normale. Utviklingen i *USA* derimot blir ofte holdt fram som helt spesiell, og har for mange vært et problem: Hvorfor finnes det ingen sosialistisk arbeiderbevegelse i verdens mest kapitalistiske land? Vi skal ikke her gå inn på om dette er riktige beskrivelser, men bare peke på at arbeiderbevegelsen i Tyskland ikke var noen enhetlig bevegelse, og at det i *USA* før 1. verdenskrig faktisk fantes et sosialistisk parti. I vår sammenheng er det likevel mer interessant å kontrastere debatten om arbeiderbevegelsens normalutvikling med den tyske «Sonderweg»-debatten, hvor Tyskland blir framholdt som et særtilfelle, fordi det der i forrige århundre ikke vokste fram noe liberalt borgerskap. I *denne* debatten er det *USA* som representerer normalutviklingen.

I *Danmark* ble sosialismen dominerende i arbeiderbevegelsen allerede i 1870-årene gjennom *Den Internationale Arbejderforening* for Danmark, som var tilsluttet 1. Internasjonale, og som sto bak stiftelsen av flere fagforeninger både i og utenfor København. Internasjonale hadde riktignok konkurranse fra borgerlige arbeiderforeninger og laugspregede foreninger,⁷ men etter at de fleste arbeiderforeningene forsvant i forbindelse med krisen i slutten av 1870-årene, var det bare sosialdemokratene som maktet å reise seg. Nye borgerlige forsøk på å etablere organisatoriske alternativer til sosia-

listene ble lite effektive og av kort varighet. Fra omkring 1890 spilte de ikke lenger noen nevneverdig rolle.⁸ Nye fagforeninger regnet seg alle som sosialdemokratiske.

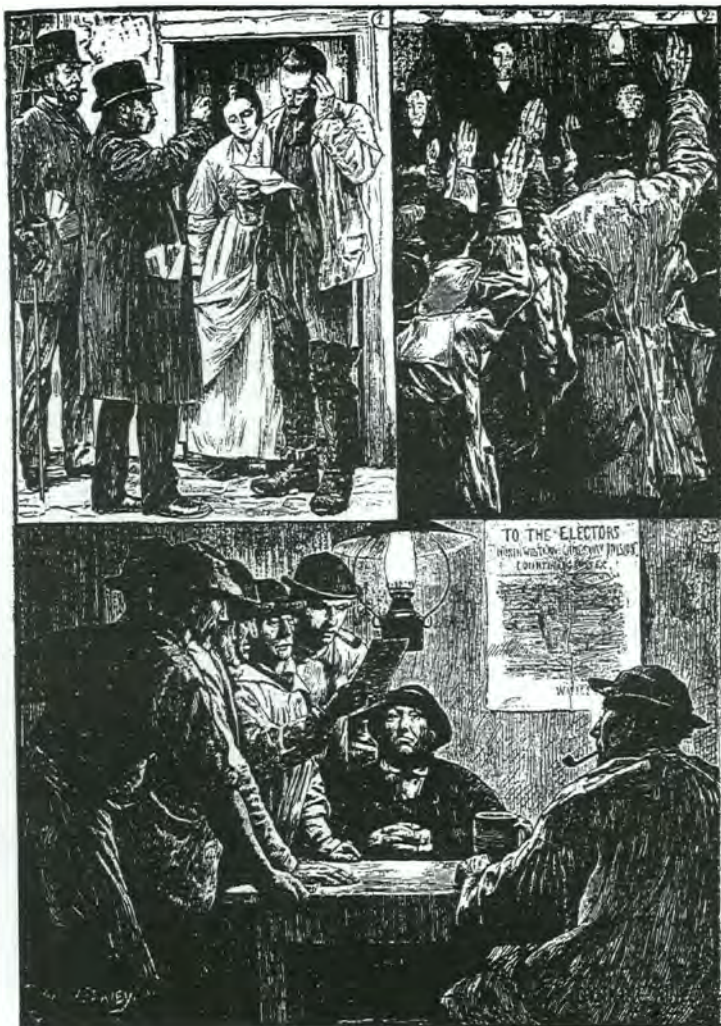
I *Sverige* finner vi før 1880-årene ingen fagbevegelse av betydning, men en rekke liberale arbeiderforeninger, tilsvarende de norske arbeidersamfunnene.⁹ Som i Norge var foreningene ledet av personer utenfor arbeiderklassen. Liberalerne dominerte de fagforeningene som vokste fram i begynnelsen av 1880-årene, selv om enkelte foreninger hadde sosialdemokratiske sympatier. Den kjente liberaleren Anton Nyström forfattet et felles arbeidsprogram for fagforeningene i Stockholm i 1882.¹⁰ Han hadde vært arbeidernes talsmann under streikene året før. *Fackföreningarnas Centralkommitté* fra 1883 hadde også en liberal ledelse. Først i 1886 fikk sosialdemokratene flertall, men på den første skandinaviske arbeiderkongressen i 1886 var et betydelig mindretall av delegatene fra Stockholm liberalere. Flere av de sosialdemokratiske lederne, f. eks. Hjalmar Branting, hadde sin bakgrunn i liberale organisasjoner.

Liberalerne beholdt helt fram til århundreskiftet en viss posisjon i fagbevegelsen. Ved slutten av 1880-årene hadde bare en femtedel av Sveriges fagforeninger en sosialistisk majoritet, ti år senere var omkring 60 % av de fagorganiserte og 40 % av foreningene kollektivt tilsluttet det sosialdemokratiske partiet.¹¹ Bokbindernes og typografenes fagforbund var blant de forbundene som var dominert av liberalere lengst, henholdsvis til 1898 og 1901.¹²

Utviklingen i *England* er av spesiell interesse når man studerer liberalismens innflytelse i arbeiderbevegelsen. Ved inngangen til 1890-årene fantes det der en etablert og relativt sterk fagbevegelse med et medlemstall i 1892 på anslagsvis 1,5 millioner, 11 % av de organisasjonsmulige.¹³ Ikke noe annet land kunne i forrige århundre mønstre arbeiderorganisasjoner med tilsvarende oppslutning.

Den politiske organiseringen blant arbeiderne var derimot så godt som fraværende, og de få sosialistene som fantes, hadde liten ideologisk innflytelse. Den faglige arbeiderbevegelsen vokste «ut av liberalismens politikk og kultur»,¹⁴ og arbeiderne dannet ingen egne politiske organisasjoner, men støttet det liberale partiet. Det er blitt påstått at Gladstone var en av de mest populære politikerne blant de engelske arbeiderne, ikke minst fordi han var motstander av å utvide statens makt og myndighetsområde.¹⁵

Mens de fleste fagforeningsaktivistene og politisk inte-

Parlamentsvalg i England.
1. Landsbyvelgeren. 2. Prøve-
valg. 3. Resultatet av avstem-
mingen. Tegninger av Gunning
King i «Socialdemokratiets
Aarhundrede», b.2. (Kbh. 1904.)

resserte arbeiderne støttet det liberale partiet helt fram til omkring 1. verdenskrig, var det en tendens til at ufaglærte og upolitiske arbeidere, spesielt i London, i stedet stemte konservativt.¹⁶ Etter utvidelsen av stemmeretten i 1884 var nesten halvparten av de konservative velgerne arbeidere.¹⁷

Det tilsynelatende manglende samsvaret mellom politisk og faglig organisering har representert et problem for mye av den engelske forskningen i arbeiderbevegelsens historie. Man har følt behov for å forklare et avvik fra en antatt normalutvikling, hvor et sosialistisk parti og en sosialistisk fagbevegelse vokste fram i takt.

Drivkreftene bak den sterke, men politisk moderate, fag-

bevegelsen var privilegerte mannlige fagarbeidere som hadde mer enn sine lenker å miste, og som krevde sin rett som borgere.¹⁸ Manglende selvstendig politisk organisering betydde ikke nødvendigvis underdanighet, i stedet følte mange arbeidere klassestolthet og uavhengighet.¹⁹ Det ser ut til at de fleste forskerne mener at faglærte arbeidergrupper fram til 1890-årene langt på vei gjennom aktiv kamp klarte å sikre sine interesser ved å kontrollere arbeidsprosessen, og derfor ikke hadde bruk for politiske inngrep i arbeidslivet.²⁰ Andre har likevel hevdet at arbeidsgiverne ikke ønsket kontroll over arbeidsprosessen, og at de derfor frivillig ga den fra seg til arbeiderne.²¹

I 1890-årene satte arbeidsgiverne inn et angrep på arbeidernes maktposisjoner som rammet både faglærte og ufaglærte arbeidere. De faglærte måtte gi opp sin privilegerte stilling og langt på vei erstatte den uformelle arbeidsplassmakten med et kollektivt forhandlingssystem mellom fagbevegelsen og arbeidsgiverne. Uformelle faglige maktmidler strakk ikke lenger til. Det er i denne sammenheng vi må se fagbevegelsens initiativ til dannelsen av *Independent Labour Party* (ILP) i 1893, typisk nok etter et nederlag i en lokal arbeidskonflikt. I forlengelse av ILP ble *Labour Party* stiftet i 1900.

Labour Party var aldri ment å være sosialistisk,²² men et parlamentarisk redskap for fagbevegelsen, og partiets framvekst ble sikret gjennom en hemmelig avtale med det liberale partiet om en fordeling av parlamentskandidatene på valgkretsene. Partiet ble ingen umiddelbar suksess. Arbeiderne støttet fortsatt det konservative og det liberale partiet. Først like før 1. verdenskrig begynte arbeiderpartiet å få et visst lokalt gjennombrudd, og da på de konservatives bekostning, ikke de liberales.²³

II Norge

I 1880-årene begynte de norske arbeiderne for alvor å organisere seg på et selvstendig grunnlag. Sykekasser, forbrukerforeninger og arbeidssamfunn som vokste fram i 1860- og 1870-årene, var kommet i stand etter initiativ fra folk utenfor arbeiderklassen. Organisasjonene fikk likevel en relativt stor utbredelse, omtrent halvparten av industriarbeiderne var i 1885 knyttet til en sykekasse.²⁴

Arbeidssamfunnene er i vår sammenheng av størst interesse. De fantes i flere byer og var opplysnings- og dannelsesforeninger hvor borgere og embetsmenn skulle lære arbeiderne dyder som flid og sparsomhet. Politikk var strengt

forbudt. I 1880-årene ble mange av dem politisert og erobret av Venstre, som i 1890-årene igjen mistet kontrollen til sosialdemokratene. Samtidig økte arbeidernes direkte innflytelse. Arbeidersamfunnenes betydning for den politiske arbeiderbevegelsen lå i at de mange steder var etablerte foredrags- og diskusjonsfora, og at de var i besittelse av et forsamlingslokale. Enkelte av dem rådet over store økonomiske ressurser.

Liberale og sosialdemokratiske arbeiderorganisasjoner

I 1884 organiserte de liberale arbeiderforeningene seg i landssammenslutningen *De forenede norske Arbeidersamfund* (DFNA)²⁵, og *De norske Arbeidermødene* fungerte som en slags generalforsamling. Ifølge formålsparagrafen var DFNAs politiske målsetting å bidra til at arbeiderne fikk «Delagtighed i de borgerlige Rettigheder»²⁶, og det skulle skje ved å øve press på Venstre, først og fremst i stemmerettsspørsmålet. Dette forble hovedmålsettingen fram til 1898. DFNA engasjerte seg ikke i rent faglige spørsmål.

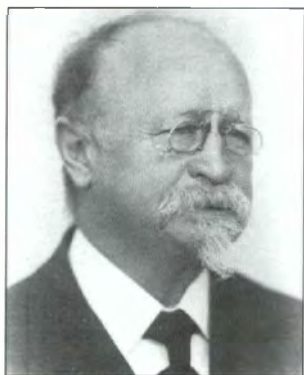
I 1885 hadde DFNA 3700 medlemmer hvorav 80 % i byene. Hovedstaden alene sto for 50 %, først og fremst gjennom *Kristiania Arbeidersamfund*, som var den største foreningen, med nesten 1500 medlemmer. 11 av 17 medlems-

«Arbeidersamfundet og socialistene». Socialistbjørnen bryter inn i den landlige idyllen, mens prest og øvrighet styrter til unnsetning. (Vikingen 20. februar 1892.) Kristiania Arbeidersamfund var i begynnelsen av 1890-årene preget av strid mellom sosialdemokratene og Venstre. Sosialdemokratene vant stadig sterkere innflytelse, noe som førte til at Kristiania Arbeidersamfund i 1893 meldte seg ut av De forenede norske Arbeidersamfund og inn i Arbeiderpartiet.

foreninger fantes i byene. For 1890-årene mangler vi fullstendige medlemsoversikter, men på arbeidermøtet i 1892 var de aller fleste foreningene representert. De omfattet 13600 medlemmer:

Buskeruds Amtsarbeiderforening (9 foreninger)	1050 medl.
Oplandenes fælles Arbeiderforening (29 foreninger)	2200
Nordtrøndelagens Arbeiderforbund (21 foreninger)	2500
Telefylkets Arbeidersamlag	360
Lillestrømmens Arbeidersamfund	70
Mjørdalens Arbeiderforening	<u>50</u>
	6230
Kristiania Arbeidersamfund	3014 medl.
Kristiania østre Arbeidersamfund	300
Kristiania vestre Arbeidersamfund	550
Murernes Union	150
Drammens Arbeiderforening	700
Fredrikstads Arbeiderforening	502
Hønefoss og Omegns Arbeiderforening	103
Kongsberg Arbeidersamfund	433
Kristiansund Arbeidersamfund	300
Kristiansund Arbeiderforening	361
Skians Arbeidersamfund	110
Trondhjems Arbeiderforening	<u>900</u>
	7423

Instrumentmaker Ole G. Gjøsteen var en av Arbeiderpartiets fremste skolepolitikere fra sist i 1890-årene og langt inn i dette århundre. Han kom med i arbeiderbevegelsen gjennom Kristiania Arbeidersamfund, der han i flere perioder var formann. Gjøsteen var tidligere venstremann, og så sent som i 1895 sto han både på Venstres og Arbeiderpartiets liste ved kommunevalget i Kristiania.

Kristiania var, som vi ser, representert ved tre arbeidersamfund og én fagforening, *Murernes Union*. Fremdeles samlet byforeningene flest medlemmer, men medlemstallet for *Kristiania Arbeidersamfund* var nok kunstig høyt på grunn av mobiliseringen i forbindelse med den pågående striden med sosialdemokratene om den politiske kontrollen over foreningen.²⁷ Mange av medlemmene var dessuten sosialdemokrater, noe som også var tilfelle i andre foreninger. Den store forskjellen i forhold til 1885 var at nå fantes de fleste foreningene i landdistriktene. Av delegatene på arbeidermøtet i 1892 var 13,8 % arbeidere og 43,1 % håndverkere. I 1892 besto fellesstyret av en brannmester, en sersjant, en over-lærer, en skomaker og en arbeider.

Styrkeforholdet mellom liberalere og sosialdemokrater i de nye fagforeningene som dukket opp i 1880-årene, var skiftende, og flere av foreningene hadde kort levetid. I 1883 samlet 13 av da 15 fagforeninger i Kristiania seg i *Fagforeningernes Centralkomité*, en forløper for *De samvirkende Fagforeninger*. Den kom til å danne mønster for en rekke tilsvarende sammenslutninger i en rekke byer opp gjennom

1880- og 1890-årene. Organisasjonen hadde sosialistiske sympatier og sto i 1885 bak stiftelsen av *Socialdemokratisk Forening*. Mange av de ledende sosialdemokratiske personlighetene i 1880- og 1890-årene hadde bakgrunn i liberale miljøer. De mest kjente er lege Oscar Nissen, advokat Ludvig Meyer og instrumentmaker Ole Georg Gjøsteen.

En indikator på styrkeforholdet i arbeiderbevegelsen var markeringene i forbindelse med 100-årsjubileet for den franske revolusjon. Det liberale «folketog» talte i følge Social-Demokratens referat 1000 deltakere, mens sosialdemokratens «arbeidertog» mønstret 6000.

De sosialdemokratiske arbeiderne var utelukkende håndverksarbeidere. Industriarbeiderne var sjelden organiserte, bortsett fra i hjelpekasser, og de var i hvert fall ikke sosialister. Tvert imot var de til en viss grad påvirket av liberalere. Den radikale venstrepolitiker Jon Hol var arbeidernes talsmann under streiken på Akers mekaniske Verksted i 1884. Det var en av de tidligste industriarbeiderkonfliktene, og den endte med nederlag.²⁸

Streiken dannet bakgrunnen for stiftelsen av den liberale organisasjonen *Det norske Arbeiderforbund*. Den var planlagt som en sterkt sentralisert landsorganisasjon, organisert rundt en streikekasse. Forbundet støttet Venstre og tok avstand fra «den tilsynelatende mer og mer omsegripende sosialisme».²⁹ Sosialdemokratene polemiserte på sin side mot forbundets krav om «Lovlydighet - Sedelighet - Edruelighet». *Det norske Arbeiderforbund* lot seg ikke realisere i sin opprinnelige form. Det viste seg vanskelig å organisere industriarbeiderne og å finansiere streikekassen. Forbundet ble en håndverksarbeiderorganisasjon og døde ut rundt 1890. Den var likevel et tegn på liberale politikeres interesse for arbeiderklassens situasjon, uansett om det var taktisk motivert eller bunnet i sosial ansvarsfølelse.

Bergen var den andre byen hvor det ble etablert en fagbevegelse i 1880-årene, og her var forholdene litt annerledes enn i Kristiania. Her eksisterte det motsetningsforhold mellom *Den demokratiske Arbeiderforening*, stiftet av Sophus Pihl, og *Haandværkssvendenes Forening*. Den første var en fellesorganisasjon for fagforeninger med sosialistiske sympatier, og den omfattet også andre arbeidergrupper enn håndverks- og fagarbeidere. *Haandværkssvendenes Forening* var en mer moderat organisasjon og omfattet, som navnet sier, bare håndverksgrupper.

Det forenede norske Arbeiderparti (DNA) ble stiftet i

Den radikale venstrepolitiker Jon Hol var talsmann for Akersarbeidernes komité under streiken i 1884. Tidligere dette året hadde han kommet i myndighetenes søkelys da han under riksrettsaken sendte ut flyvebladet «Rifleringen» eller «Giv Akt». Han ble arrestert og avskjediget fra sin stilling i Ingeniørvesenet, men fikk senere oppreisning. Hol var også redaktør av avisa «Demokraten» i 1884.

I Bergen ble det første demonstrasjonstoget for 8-timersdagen arrangert i 1891, riktignok ikke 1. mai, men 3. mai. Dette bildet er fra en 1. mai-demonstrasjon noe senere i 1890-årene. (Foto: Knud Knudsen/UB, Bergen.)

1887. Det vakte liten oppmerksomhet i samtiden, og partiet hadde den første tiden liten oppslutning. I desember 1887, noen få måneder etter stiftelsen, besto DNA av 10 foreninger: fire samholdsforeninger i Arendal, *Demokratisk Arbeiderforening* i Bergen, *Arbeidernes Understøttelsesforening* i Kristiansand og *Sosialdemokratisk Forening* og tre fagforeninger i Kristiania. Foreningene i Arendal forsvant snart, mens fire fagforeninger i hovedstaden kom til i løpet av 1888. Ingen flere sluttet seg til før høsten 1890.³⁰ Det tok tid før partiet fikk en oppslutning på samme nivå som DFNA. I 1892 hadde DFNA mer enn fire ganger så mange medlemmer som Arbeiderpartiet.³¹ Vi mangler sammenlignbare tall for resten av 1890-årene, men i 1902 hadde DNA omlag 2600 flere medlemmer enn DFNA.³² Vi må likevel ikke legge altfor mye i tallene. Mange var medlemmer både av en fagforening og en politisk forening, og ble dermed talt to ganger. Kollektivt medlemskap betydde ikke at alle fagforeningsmedlemmene regnet seg som sosialdemokrater, og fagforeninger kunne ett år være tilsluttet partiet for så å melde seg ut det neste eller kanskje gå i oppløsning. Organisasjonene var ustabile, men

uenigheten innad i de enkelte foreningene om partitilknytningen ble ofte kamuflert gjennom enstemmige vedtak.³³

Både *De forenede norske Arbeidersamfund* og Arbeiderpartiet var i 1890-årene bybevegelser. Oppslutningen var størst i Kristiania, mest markert for DNA. I 1892 hadde DFNA, som vi har sett, flest medlemsforeninger i landdistriktene. DNA hadde på sin side langt flere kollektivt tilsluttede fagforeninger enn DFNA, og de utgjorde hovedtyngden av partiets grunnplan. For DNA økte antallet av medlemsforeninger i Kristiania i begynnelsen av 1890-årene raskere enn antall foreninger utenfor byen. Etter få år snudde tendensen, og i 1896 var det omtrent like mange lokalforeninger i og utenfor hovedstaden.³⁴

Av 65 medlemsforeninger i DNA i 1896 var de aller fleste fagforeninger, og de på landsbygda kom fra *Norsk Arbeidsmandsforbund*, som var representert med alle sine avdelinger. De andre fagforbundene var representert ved et fåtall av medlemsforeningene, og i byene var det langt flere fagforeninger enn vi finner på DNAs medlemsliste. I Bergen var seks fagforeninger i 1896 tilsluttet DNA, mens 26 fagforeninger undertegnet oppropet om demonstrasjonen 17. mai.³⁵ *Buskeruds amts Arbejderforening* sto i en spesiell stilling. Den hadde i 1893 kollektivt gått ut av DFNA og inn i DNA, men måtte på grunn av medlemsfravall og oppløsningstendenser i 1899 omgjøre vedtaket. I 1903 meldte organisasjonen seg igjen inn i Arbeiderpartiet.³⁶

I 1902 hadde DFNA 122 foreninger med noe under 7000 medlemmer i landdistriktene og 17 medlemsforeninger med 2700 medlemmer i byene, men så langt vi vet, ingen i Kristiania. I 1901 hadde Arbeiderpartiet noen flere medlemmer i Kristiania enn i landet for øvrig, men dobbelt så mange tilsluttede foreninger utenfor hovedstaden som i byen.³⁷ Først i 1908 fikk DNA flere medlemmer utenfor Kristiania enn i hovedstaden. Partiet forble likevel et byparti. I 1900 fantes anslagsvis 80 % av medlemmene i byene og i 1909 68 %.³⁸ Ved valget i 1909 fikk DNA en oppslutning på om lag 23 % av de avgitte stemmene i byene og 8 % i bygdene.³⁹

Selv om DFNA i 1902 hadde flest medlemmer i landdistriktene, var den geografiske spredningen blitt mindre. Forbundet hadde sin styrke på Østlandet. Byforeningene var enten gått over til sosialdemokratene eller glidd tilbake til rollen som upolitiske hjelpeorganisasjoner. Enkelte liberale arbeiderledere, spesielt blant dem som ikke kom fra arbeiderklassen, gikk over til kooperativ virksomhet. Et eksempel er

advokat Ole Dehli, som deltok aktivt i arbeidet med å bygge opp forbrukerkooperasjonen i hovedstaden og senere på landsplan⁴⁰ etter at han ble kastet av sosialdemokratene som leder av *Kristiania Arbeidersamfund* i 1893.⁴¹

I 1900 oppga DFNA defintivt rollen som pressgruppe og etablerte seg som et selvstendig liberalt politisk parti. Det skiftet i 1906 navn til *Arbeiderdemokratene*. Partiet hadde til etter valget i 1915 betydelig oppslutning blant landbruksarbeidere, småbønder og håndverkere⁴² i de sentrale jordbruksområdene i Hedmark og Oppland, som var distrikter med relativt store sosiale ulikheter. Partiets ledere, med advokat Johan Castberg i spissen, var fortsatt bare i liten grad arbeidere.

Venstre

I begynnelsen av 1890-tallet sto Venstre fram som et sosialradikalt reformparti med en bevisst tvetydig profil. Sosialradikalismen tok sikte på å fange opp arbeidervelgerne i byene. En radikal nasjonalisme skulle på den andre siden appellere til tradisjonelle venstrefolk blant bøndene og i borgerskapet.⁴³

Dreiningen mot arbeiderklassen var taktisk bestemt for å vinne velgere i byene, men også motivert ut fra et ekte ønske om å bedre arbeidernes livsvilkår. Vendepunktet kom på landsmøtet i 1891 da partiet forlot ad hoc-tilværelsen fra 1880-årene og samlet seg om et omfattende og radikalt reform-program.⁴⁴ På møtet var de to selvstendige arbeiderorganisasjonene representert med tale- og forslagsrett.

Landsmøtet vedtok etter press nedenfra⁴⁵ «almindelig stemmeret» som partiets fremste krav, men avviste et forslag fra arbeiderrepresentantene om å gjøre stemmeretten til eneste valgkrav. Stemmerettskravet var nødvendig for å vinne arbeidervelgerne, men måtte balanseres mot bonde- og borgerinteressene. Partiets sammensatte karakter hindret også at de sosiale spørsmålene kom inn i valgprogrammet. Generelt lå unionen med Sverige som et lokk over den politiske aktiviteten fram til 1905. For Venstre var unionsspørsmålet hovedsaken, og alle krav som kunne virke splittende i forhold til det, ble skjøvet i bakgrunnen.

Venstre forsøkte på flere områder å knytte til seg arbeidere. I Kristiania startet partiet i januar 1893 en offensiv for å verve medlemmer fra fagbevegelsen. Resultatet ble mellom 25 og 30 kollektivt tilsluttede fagforeninger, omtrent like mange som i Arbeiderpartiet.⁴⁶ Blant fagforeningene var

*Kristiania ingeniørvæsans Arbeiderforening, Mekanikernes Forening, Metalarbeidernes Forening, Tømmermændenes Fagforening, Sømarbeidernes Fagforening, Rebslagernes Forening og Møllarbeidernes Forening. I februar 1894 sto venstrefolk bak dannelsen av den faglige samorganisasjonen Norsk Fagforbund i konkurranse med sosialdemokratenes *De samvirkende Fagforeninger*. Så sent som i 1898 skal Norsk Fagforbund ha hatt 30 medlemsforeninger og *De samvirkende Fagforeninger* 50. Enkelte opplysninger om virksomheten til Norsk Fagforbund finnes spredt i forskjellige foreningsberetninger, men er ikke blitt systematisert og bearbeidet.*

Fagbevegelsen

Vi mangler fullstendige opplysninger om fagorganisasjonens utbredelse i Norge i 1890-årene. Ifølge en oversikt skal det ha vært 12 fagforbund med nesten 9500 medlemmer i 1899, men statistikken omfatter bare forbund som i 1914 var medlem av LO.⁴⁷ De fleste forbundene omfattet håndverksfag og fagarbeidergupper i byene. I tillegg kommer alle forbundene som i 1908 ikke var med i LO, og et ukjent antall selvstendige

Bekymrede høyrepolitikere ser på at Venstre slipper ut den alminnelige stemmerett av sekken. Partiet hadde omsider programfestet stemmerettskravet i 1891. Da Venstre vant valget i 1897, var de forpliktet av valgløftene om alminnelig mannsstemmerett. «Socialistslangen» til høyre med Oscar Nissens trekk står rede til hogg når stemmeretten slippes løs. (Korsaren, 1898.)

foreninger. Spesielt foreninger og forbund blant funksjonærgruppene og andre selskaps- og dannelsesforeninger som senere utviklet seg til fagforeninger og forbund, mangler. Oversikten viser likevel at det ikke fantes noen entydig sammenheng mellom konjunkturutvikling og medlemsutvikling, og at utviklingen av de enkelte forbundene var svært forskjellig. Bare for årene 1895 og 1898 var det framgang i alle forbund samtidig, men ikke i noe år var det nedgang i medlemstallet for alle forbund.

Fagforbundene hadde oppslutning først og fremst i Kristiania, men også i andre byer. Oppslutningen i landdistriktene var sparsom, om den i det hele tatt fantes. Først etter århundreskiftet begynte ekspansjonene på landsbygda. Vi må likevel ikke glemme at det fantes fagforeninger, også på landet, som ikke var medlem av forbundene. I stiftelsesåret, 1891, hadde *Norsk Jern- og Metallarbeiderforbund* 322 medlemmer, alle fra Kristiania, men vi vet at det fantes jernarbeiderforeninger også andre steder. I begynnelsen av 1900 hadde forbundet avdelinger i fem byer. Etter århundreskiftet utviklet forbundet seg svært raskt til å bli det nest største forbundet med avdelinger over hele landet.

Det viktigste unntaket fra det «normale» var *Norsk Arbeidsmandsforbund*, som i 1899 var det klart største forbundet med 2000 medlemmer. Forbundet organiserte i 1890-årene først og fremst ufaglærte anleggsarbeidere og hadde størst oppslutning i landdistriktene.

Fagbevegelsen hadde ikke noe ensartet syn på politiske krav og samarbeid med de politiske arbeiderorganisasjonene. Bakerforbundets hovedkrav var lenge lovfestet regulering av arbeidstiden, men kravet var antakelig så allment akseptert at det ikke førte til noe bestemt partipolitisk engasjement. Trearbeiderforbundet var derimot i en periode tilsluttet DNA. Ordningen med at hele forbund sto kollektivt tilsluttet partiet, forsvant etter noen år, og bortsett fra Arbeidsmandsforbundet sto deretter bare en liten del av forbundenes foreninger i DNA. De fleste av de ikke-sosialistiske foreningene var nok heller ikke tilsluttet noen liberal arbeiderorganisasjon.

Typografene ser ut til å ha kunnet føre en effektiv tariffpolitikk, og forbundet aktiviserte seg ikke politisk. I Kristiania meldte *Den typografiske Forening* seg i 1891 inn i Arbeiderpartiet, men gikk ut igjen i 1902 etter en liberal offensiv og en uravstemning hvor 342 medlemmer stemte for utmeldelse og 94 imot.⁴⁸ Myndighetenes aktive støtte til arbeids-giverne og politiets og militærets mobilisering og inn-

gripen under typografstreiken i 1889 må ha hatt betydning da foren-ingen gikk inn i partiet.⁴⁹

Heller ikke *Norsk Jern- og Metallarbeiderforbund* var spesielt opptatt av politikk. Riktignok meldte det seg inn i Arbeiderpartiet i 1892, men vedtaket ble aldri gjennomført. I 1897 slo forbundet fast at det «kun befatter seg med faglige organisasjonsspørsmål, og politiske partistridigheter skal således ikke skille oss».⁵⁰ Skillet mellom faglig og politisk aktivitet ble stadig poengtert også av sosialdemokratene i forbundsledelsen, spesielt Marius Ormestad. Han var også blant dem som stilte seg skeptisk til muligheten av å innføre 8-timersdagen ved lov.

Fordi *Norsk Arbeidsmandsforbund* i 1890-årene først og fremst organiserte arbeidere på statlige anlegg, var det ikke til å unngå at politisk arbeid ble en viktig del av forbundets interesseområde. En arbeidskonflikt ble automatisk en konflikt mot staten. Lovfestet 8-timersdag var et spesielt aktuelt krav for offentlige arbeidere, og de var lokalt ofte de ledende i 1. mai-demonstrasjonene.

Helt fra stiftelsen i 1895 var Arbeidsmandsforbundet, som da het *Det norske Vei- og Jernbanearbeiderforbund*, nært knyttet til Arbeiderpartiet. Det skyldtes delvis at formannen Olav Strøm var en av de ledende sosialdemokratene. En an-

Det senere Arbeidsmandsforbundet skiftet i 1898 navn fra Det norske vei- og jernbanearbeiderforbund til Det norske sten-, jord- og bergarbeiderforbund. Bildet viser hovedstyret og representantene på forbundets 4. landsmøte, som ble holdt i Kristiania i dagene 1. - 3. april 1899. Midt i annen rekke sitter forbundetsformann, Olav Strøm, som var en av de ledende sosialdemokratene.

nen årsak var at Venstre hadde vist seg som en upålitelig samarbeidspartner i spørsmålet om normalarbeidsdagen og ikke minst kontraktørvirksomheten, som var en spesielt viktig sak for anleggsarbeiderne. Forbundet var i en periode kollektivt tilsluttet DNA, mens alle foreningene senere hver for seg sto i partiet og mange steder utgjorde kjernen i den lokale politiske virksomheten.

Dannelsen av LO i 1899 ble nok av de fleste oppfattet som et sosialdemokratisk initiativ, selv om den beskjedne oppslutningen de første årene mer skyldtes fagforbundenes frykt for å miste makt enn politiske overlegninger. Blant sosialdemokratene var det før stiftelsen en diskusjon om hvor tett samarbeidet mellom partiet og fagbevegelsen burde være. Et forslag om at medlemskap i LO automatisk skulle medføre medlemskap i DNA, ble avvist, og det ser ut til at også liberale og upolitiske arbeidere etter hvert aksepterte stiftelseskongressens vedtak om gjensidig representasjon.

Politisk kamp om makt og innflytelse

Selv om arbeidermøtene fungerte som DFNAAs generalforsamling, valgte medlemsforeningene ikke bare liberale og upolitiske delegater. Sosialdemokratene var de første årene respekterte debattanter og foredragsholdere. På arbeidermøtet i Drammen i juli 1891 innledet Chr. H. Knudsen om 8-timersdagen, Oscar Nissen om forholdene for tjenestepikene og Carl Jeppesen om «den moderne arbeiderbevegelse og socialismen».⁵¹ Møtet representerte likevel innledningen til bruddet. Sosialdemokratene godtok et forslag om representantskapsordning, men uttrykte tvil om flertallets motiver. Tvilen ble styrket da Johan Castberg hevdet at sosialdemokratene var overrepresentert på arbeidermøtene. Det kom til personlige utfall, men delegatene avsluttet møtet i full fordragelighet i festlige former.

Utfallet mot sosialdemokratene var likevel ikke tilfeldig. DNA hadde skjerpert sine standpunkter og vedtok på landsmøtet i august et omfattende sosialdemokratisk program. På grunn av sosialdemokratenes innflytelse i enkelte av DFNAAs medlemsforeninger og deres dominans på arbeidermøtene følte nok forbundets ledelse behov for organisatorisk og politisk avklaring. Et forvarsel kom da Jeppesens foredrag på arbeidermøtet ikke ble tatt med i protokollen på grunn av «den Stilling Fællesstyret har indtaget til Socialismen».⁵²

Oppgjøret med sosialdemokratene ble endelig stadfestet på arbeidermøtet i Skien i 1894, som slo fast at «Ingen

Lege Oscar Nissen var en av innlederne på arbeidermøtet i Drammen i juli 1891. Han hadde tidligere tilhørt venstrefløyen i partiet Venstre, men sluttet seg i 1889 til sosialdemokratene. Han var redaktør av Social-Demokraten i årene 1894-98 og formann i Arbeiderpartiet fra 1906 til sin død i 1911.

forening, som tilhører nogen anden landsorganisation af arbejdere, kan innelde sig i De forenede norske arbeider-samfund». ⁵³ Forsamlingen stengte dermed dørene for arbeiderpartimedlemmer, men godtok medlemskap i Venstre.

Samtidig som DFNA tok et oppgjør med sosialdemokratene, forsøkte Venstre, som vi har sett, å nærme seg arbeiderne. Én vei gikk gjennom 1. mai-feiringen, som opp gjennom 1890-årene var en god indikator på styrkeforholdet lokalt mellom Venstre og DNA i arbeiderklassen. Den første 1. mai-feiringen i 1890 var regissert av sosialdemokratene, men ganske snart innså også liberalerne dagens betydning. Flere steder utover i landet tok derfor Venstre initiativet til feiringen. I Trondheim sto liberale arbeidere bak den første «1. mai-demonstrasjonen» i 1891 på søndag 3. mai, og Venstre dominerte feiringen og arbeiderbevegelsen i byen fram til 1897. I Drammen tok Venstre så sent som i 1898 initiativ til den første 1. mai-demonstrasjonen i byen. 1. mai falt det året på en søndag. I Kristiania ser det ut til at DNA var dominerende.

1. mai betydde ikke det samme for liberale som for sosialdemokratiske arbeidere, ⁵⁴ og for Venstre var kravet om arbeidsfri 1. mai en uting. Nærmeste helligdag var for partiet en mer egnet demonstrasjonsdag. Selve 8-timerskravet hadde derimot støtte også blant liberale arbeidere, og en rekke liberale representanter på arbeidermøtet i Drammen i 1891 stemte for Chr. H. Knudsens forslag om å anbefale 1. mai-demonstrasjon-ene som det beste «Middel til at fremme Arbeidernes fordring paa begrænset Arbeidstid». ⁵⁵

Arbeidermøtet i Skien i januar 1894 vedtok ifølge referatet i avisene enstemmig å henstille til «de foreninger, som har sluttet sig til organisationen, at foranstalte demonstrationstog for 8 timers arbeidsdag den 1ste maj». ⁵⁶ Om det hadde sammenheng med den organisatoriske avklaringen på møtet, vet vi ikke, men i begynnelsen av april samme år inviterte Venstre i Kristiania til et demonstrasjonstog for normalarbeidsdagen torsdag 3. mai, Kristi himmelfartsdag. Partiet ønsket å flytte demonstrasjonen fra en hverdag til en helligdag. Det vakte naturlig nok protester i Arbeiderpartiet, som mente at Venstre gikk inn for å splitte og svekke arbeiderne. Spesielt krass ble kritikken da styret i DFNA støttet Venstre-demonstrasjonen. Det var organisasjonens formann, Martin Hostvedt, som på Skiens-møtet hadde fremmet forslaget om en demonstrasjon 1. mai. I tillegg kom at de tre siste ordene i vedtaket, slik det var blitt presentert i avisene og gjengitt ovenfor, ikke var tatt med i det trykte referatet fra møtet.

Selve «grunnleggeren» av norsk arbeiderbevegelse, Chr. Holtermann Knudsen, innledet på arbeidermøtet i Drammen i 1891 om 8-timersdagen.

Liberale arbeidere sto bak den første «1. mai-demonstrasjonen» i Trondheim i 1891. Demonstrasjonen ble holdt på den nærmeste søndag, den 3. mai.

Arbeidere, Mænd og Kvinder!!

Slut Eder til

Arbeidertoget

den 3die Maj!!

Toget afgaar, med samt norsk Flag og Musik i Spidsen, fra gamle Jernbanestationen Kl. 6 Efterm., passerer forkiellige af Byens Gader ned til Bratsen, hvor Taler for Arbeideren vil holdes. Fra Bratsen gaar Toget op paa Stortorvet, hvor Oplosning af Toget finder Sted.

Komiteen.

På grunn av manglende oppslutning måtte Venstre-demonstrasjonen i Kristiania likevel avlyses. Forsøket på å «stjele» dagen ble en fiasko. Andre steder i landet lyktes Venstre med å flytte 1. mai-feiringen til Kristi himmelfartsdag, men prøvde ikke å ta opp konkurransen med sosialdemokratene ved å lage alternative arrangementer.

Det største politiske stridstemaet mellom liberalere og sosialdemokrater var strategien og taktikken for å få gjennomført allmenn stemmerett. Allmenn stemmerett for både kvinner og menn var et fundamentalt krav for sosialdemokratene, mens liberale foreninger prioriterte stemmerett for menn. For liberalere var stemmeretten et middel til individuell integrering i samfunnet, mens sosialdemokratene tvert imot betraktet den som en forutsetning for å kunne gjennomføre fundamentale endringer.

Stemmerettskampen hadde både en parlamentarisk og en utenomparlamentarisk dimensjon. Sosialdemokratene i Kristiania hadde siden 1886 stått i spissen for demonstrasjonstog for stemmeretten 17. mai, hvor også liberale arbeiderforeninger noen år hadde deltatt, men fra 1892 arrangerte Venstre sitt eget demonstrasjonstog 17. mai. Det var i tråd med Venstres nye radikale profil. Også andre steder i landet var det arbeiderdemonstrasjoner 17. mai. De ble enkelte steder arrangert flere år før 1. mai-demonstrasjonene tok til, og de kunne ha større oppslutning. Etter at Stortinget i 1898 innførte allmenn stemmerett for menn, ble arbeiderdemonstrasjonene 17. mai i Kristiania delvis gjennomført som rene kvinnearrangementer, delvis i samarbeid med DNA.

Ved alle valg i 1890-årene kjempet arbeiderorganisasjon-

ene med Venstre om betingelsene for å støtte partiet, og de taktiske vurderingene skapte også strid innad i DFNA og DNA. DFNAs hovedkrav var hele tiden at Venstre satte allmenn stemmerett for menn øverst på dagsordenen, og at arbeiderne skulle få peke ut egne kandidater på valglistene. Venstre stilte seg prinsipielt negativt til det siste, men det ble likevel tillempet noen steder, som i Bergen i 1894. I Kristiania sørget partiledelsen for å beholde kontrollen og «kontrabalanserte proletarinslaget ved å gjere mantalskomiteen - i namnet eit av mange lag i Kra. Venstre - til ein maktposisjon som ingen kunne måle seg med».⁵⁷

Forholdet til Venstre bidro til rivninger innad i Arbeiderpartiet, som også var preget av personlige motsetninger som vi ikke behøver å gå inn på her.⁵⁸ Striden sto om DNA i det hele tatt skulle gå inn i et samarbeid med Venstre og i så fall om betingelsene for et slikt samarbeid. Partiets landsmøter holdt døren åpen, men det kom aldri sentralt til konkrete forhandlinger, blant annet på grunn av Venstres negative holdning til samarbeid. Det vanlige var at Arbeiderpartiet stilte egne lister eller oppfordret til boikott. Resultatene ble dårlige, ofte fikk DNA færre stemmer enn partiet hadde medlemmer. Ved valget i 1897 støttet likevel Arbeiderpartiet, blant annet i Kristiania, liberale kandidater ut fra utsikten til å få vedtatt en utvidelse av stemmeretten.⁵⁹

Bruddet mellom Venstre og DFNA kom før valget i 1900. På arbeidermøtet året før var det kommet forslag om valgsamarbeid mellom Venstre, DNA og DFNA.⁶⁰ Forslaget representerte for DFNA en selvstendigjøring fra Venstre og en tilnærming til Arbeiderpartiet. DFNAs medlemmer var gått trett av Venstre: I Kristiania var «de liberale arbeidere blit tat ved næsen gang paa gang, særlig ved sidste kommunevalg,» ble det hevdet.⁶¹ Ifølge Castberg samarbeidet man allerede utover landet med sosialdemokratene. Splittelsen mellom arbeiderorganisasjonene bunnet i forskjellige taktikker for stemmerettens gjennomføring, og når den nå var et faktum, var «sagligt set den beklagelige splittelse ikke nødvendig». Det kan også ha spilt en rolle at DFNA stadig mistet oppslutning i byene.

DFNAs forsøk på å «samle alt, der kalder sig demokrati, under et fælles demokratisk program»⁶² mislyktes. Venstre krevde total underordning. Den liberale arbeiderbevegelsen i Kristiania ble splittet, og et mindretall gikk inn i et valgsamarbeid med DNA som bare resulterte i at Venstre tapte flertallet i hovedstaden til Høyre.

Stortingsvalget i 1900 var det første etter innføringen av allmenn stemmerett for menn i 1898, men stemmerettsutvidelsen førte ikke til noen flom av arbeidere. Bare 44 % av de nye velgerne i byene og 33 % i bygdene benyttet retten i 1900. De aller fleste av dem stemte på Venstre. Først i 1903 ble Arbeiderpartiet representert på Stortinget med en oppslutning på 14 % av de avgitte stemmene i byene og 4,4 % på landet. Partiet fikk oppslutning først og fremst blant gamle venstrevelgere, ikke blant dem som var blitt stemmeberettigede etter 1898.⁶³

III Den sosialdemokratiske tenkemåten

Hvorfor var det rom for to stridende arbeiderbevegelser, hva var det som skilte dem fra hverandre? I mange konkrete politiske spørsmål ser det ikke ut til å ha vært store motsetninger, det var svært få prinsipielle diskusjoner om kravenes berettigelse. Stor uenighet var det derimot om strategien og taktikken for gjennomføringen av kravene, spesielt stemmeretten. DNA var dessuten ivrigere til å støtte arbeidskonflikter enn den liberale arbeiderbevegelsen.

I jordspørsmålet var imidlertid organisasjonene uenige om målsettingen. Det var en viktig årsak til DFNAAs styrke og DNAAs svakhet i de klassesdelte jordbruksområdene på Østlandet. DFNA gikk konsekvent inn for selveie og «jord til alle som ønsket å drive den». Arbeiderpartiet på sin side gikk i 1890-årene inn for kollektiv drift og betraktet landarbeiderne som potensielle streikebrytere, og inntok dermed et negativt utgangspunkt for behandlingen av deres interesser. Først etter århundreskiftet begynte partiet å sidestille familiebruk og fellesbruk.

Sosialdemokratene fremmet prinsipielle krav, som for utenforstående ofte fikk en demonstrativ karakter. Den liberale arbeiderbevegelsen hovedinnvending mot sosialdemokratene var ifølge DFNAAs formann Johan Aarstad i 1892 at de gikk inn for «Omstyrtelse af Grundvolden for det nuværende Samfund», mens DFNA mente «Forbedringerne naaes lidt efter lidt ad den jevne Udviklings Vei».⁶⁴ I 1895 avviste liberale organisasjoner i Kristiania et samarbeid 1. mai fordi de ikke ville delta i et sekterisk arrangement dominert av «de ledende Socialisters Doktrinarisme, der neppe har Sidestykke blandt socialistiske Partier i andre Lande».⁶⁵

Dette var selvfølgelig ikke bare taktiske uoverensstemmelser. Liberalernes kritikk antydte ulike ideer om ønskeligheten og muligheten av fundamentale forandringer. Motset-

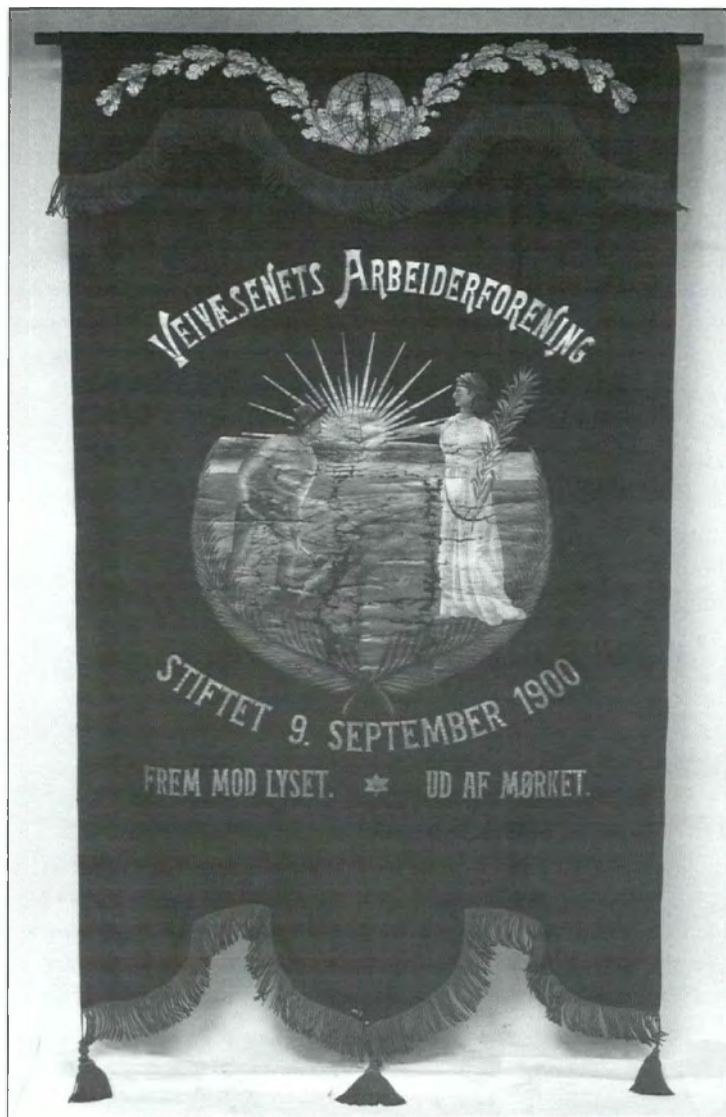
ningen gikk likevel ikke mellom reform og revolusjon, selv om den ofte ble formulert slik. Sosialdemokratene betraktet seg samtidig både som revolusjonære og reformister. Den sosialistiske revolusjonen skulle være fredelig og skje gjennom reformer. «Vort endemaal er en fuldstændig omforandring af samfundets økonomiske grundlag, denne forandring vil vi forberede ved gennemførelsen af en hel række politiske og sociale reformer.»⁶⁶ skrev Carl Jeppesen i 1896. Den viktigste reformen var stemmeretten. «Den fredelige og lovlige Vei»⁶⁷ til sosialismen var en etablert målsetting alt i 1880-årene, taktikk og kompromiss var dessuten ikke ukjente begreper. DNA modererte tross alt ofte sine prinsipielle krav og forsøkte å få dem fremmet på Stortinget gjennom Venstre.

Samspillet mellom reform og revolusjon var et moment i den sosialdemokratiske tenkemåten. Menneskers tenkemåter utgjør deres overordnede referanserammer, dvs. vesentlige begreper og forestillinger de bruker for gi sine erfaringer mening og orientere seg i verden. I den daglige virksomheten gjør alle sine erfaringer, og erfaringene må tolkes før de igjen kan gi grunnlag for handlinger. Tenkemåtene på sin side er

Medlemmer av Arbeiderpartiets kvinneforening i Kristiania på landtur sommeren 1895. Foreningen hadde blitt stiftet den 27. mars samme år, og Helga Nestor Nilsen (nr. 2 fra høyre bakenfor) ble valgt til foreningens første formann.

På den eldste fanen til Veivæsenets Arbeiderforening i Kristiania finner vi inskripsjonen: «Frem mod lyset - Ud af mørket». Fanemotivet er en arbeider som graver ute på et veianlegg. Kvinneskikkelsen som åpenbarer seg for ham er en blanding av engel og frihetsgudinne. Hun peker mot den oppadgående solen i horisonten og viser arbeideren veien mot framtidens samfunn. Både motivet og teksten på fanen uttrykker den framtidsoptimismen som var en karakteristisk del av den sosialdemokratiske tenkemåten.

påvirket av erfaringene, men også av kulturelle strømninger i samfunnet. Mennesker i samme livssituasjon har ofte langt på vei felles tenkemåte. Den sosialdemokratiske tenkemåten var en spesiell overordnet tolkningsramme som i stor grad var påvirket av nasjonale og internasjonale ideer, men også av norske erfaringer. F. eks. har man for England forsøkt å identifisere en engelsk tenkemåte betegnet med begrepet «arbeiderisme» (labourism).⁶⁸ Den var en tradisjon som stakk dypt i fagbevegelsen, og den kunne samtidig være både militant og moderat. Det var arbeiderne som skapte verdiene i samfunnet, og de hadde dermed en moralsk rett til en

rettferdig lønn og kontroll over arbeidssituasjonen. Politisk framhevet arbeiderismen muligheten av omfordeling og økonomiske reformer innen det eksisterende systemet uten dyptgripende strukturelle reformer. Et sterkt engasjement for individuell innsats og selvhjelp må sees i sammenheng med tradisjonens dype skepsis til statlige inngrep.

Ikke alle norske arbeidere tolket verden utelukkende ut fra den sosialdemokratiske tenkemåten, heller ikke alle de som kalte seg sosialdemokrater, sannsynligvis ikke engang flertallet. Det kan argumenteres for at det aldri har eksistert noen sosial eller ideologisk enhetlig arbeiderbevegelse i Norge. Slik tenkemåten er framstilt her i rendyrket form, er den en sterkt intellektuelt preget konstruksjon som samler de forskjellige elementene som utgjorde sosialdemokratens ideologiske fundament, slik de selv presenterte sine ideer i skrift og tale. De forskjellige elementene dukket også opp på grunnplanet, men ikke i samme klare intellektuelle form. Det viktige ved tenkemåten var at den åpnet for framtidsrettede og optimistiske forestillinger, og at den garanterte arbeiderklassens seier. Arbeiderne fikk f. eks. gjennom 1. mai-talene høre det de ønsket å høre, tenkemåten oppsummerte deres egne erfaringer og følelser.

Tenkemåten var ingen enhetlig teori, men forskjellige, delvis ulike og motstridende, forestillinger samlet i en helhet. Den var full av indre logiske motsigelser, men nettopp derfor var den vellykket og funksjonell for mange arbeidere.⁶⁹ Tenkemåten var ikke marxistisk. Enkelte av Marx' tanker var riktignok viktige elementer, men de norske sosialdemokratene var ikke opptatt av teori. De brukte Marx-sitater når det passet, men kunne like gjerne tillegge dem Lassalle. Marx og Lassalle var viktigere som helter og symboler enn som teoretikere.

Vi kan skille ut tre karakteristiske elementer i den norske sosialdemokratiske tenkemåten: framtidsoptimismen, kollektivt tanken og kravet om respekt og anerkjennelse. Elementene finnes også i andre tenkemåter, men sosialdemokratene ga dem en spesiell tolkning og støpte dem sammen til en spesiell helhet.

Et kjernepunkt i den sosialdemokratiske tenkemåten var at den bidro til å gi arbeiderne tro på seg selv og tro på framtiden. Ifølge sosialdemokratene var det mulig å forandre samfunnet, og det var arbeiderklassen som skulle stå for endringen. Framtiden var arbeidernes. De liberale arbeiderorganisasjonene kunne ikke tilby tilsvarende visjoner og håp.

Framtidsoptimismen hadde en vitenskapelig og en moralsk dimensjon. «Socialismen er en videnskab, bygget paa indgaaende samfundsstudium og erfaringsmæssige grundsætninger,» skrev Chr. H. Knudsen i 1891.⁷⁰ Det ga ideene en spesiell autoritet. Sosialdemokratene dyrket vitenskapene. De oppfordret f. eks. arbeiderne til å ta en halv fridag for å delta ved Fridtjof Nansens hjemkomst etter polferden i 1896 og vise «at for os er videnskaben en hellig grund, som vi søger, hvor og naar den er at finde».⁷¹ Vitenskapen viste hvordan den teknologiske utviklingen var kommet så langt at mens «nøden før skyldtes den utilstrækkelige produktionsevne, saa skyldes den nu de uretfærdige og meningsløse omsætningsforhold».⁷² For det andre viste den hvordan samfunnet utviklet seg mot sosialismen. Det var nok delvis taktikk, men vitnet også om manglende fantasi når sosialdemokratene konkretiserte sine blomstrende ideelle utsagn ved å vise til «jernbanerne, ... post-telegraf- og skolevæsen» som eksempler på «socialistiske prinsip» som i årreker har «været praktiseret hos os».⁷³ Riktignok protesterte Chr. H. Knudsen på DNAs landsmøte i 1884 mot «at det at lægge bedrifterne ind under den nuværende stat skulde være socialisme»,⁷⁴ men det var en kritikk av dem som trodde det var en automatisk sammenheng mellom statsstyring og fravær av utbytting, og ingen kommentar til at den tekniske samfunnsmessige organiseringen var en forutsetning for sosialismen. Utsagn om framtidsmålet var sjeldne, de optok ikke arbeiderne.⁷⁵ Tenkemåten bidrag på dette området var at den satte arbeiderne i stand til å tenke seg fundamental omdanning av samfunnet.

Sist, men ikke minst forklarte vitenskapen arbeidernes spesielle samfunnsmessige posisjon og oppgave. Den klassiske formuleringen «arbeidet er kilden til all rikdom og kultur,» eller som Christopher Hornsrud formulerte det i 1904: «Vi ved at al jordens rigdom kun kan tilgjengeliggjøres gjennom arbeide...»,⁷⁶ var for sosialdemokratene en vitenskapelig sannhet. Utsagnets betydning ligger ikke i at det viser påvirkningen fra Lassalle, men at det begrunnet hvorfor arbeiderklassen var den viktigste og framtidsrettede samfunnsklassen.

Her glir vi over i den moralske dimensjonen. Arbeiderne representerte samfunnets rikdommer og kultur, kapitalistene var snyltere. Det ga arbeiderklassen en misjon, spesielt fordi den støttet seg på vitenskapen. Sammenblandingen av en vitenskapelig og en moralsk argumentasjon var styrken i sosialdemokratenes tenkemåte. Argumentene støttet hver-

andre gjensidig. For det første var det sosialistiske samfunnet logisk nødvendig fordi produktivkreftenes utvikling pekte dit. For det andre var sosialismen moralsk nødvendig fordi den rådende fordelingen av godene var urettferdig.

Sosialismen var for sosialdemokratene et fornuftig mål fordi det var rettferdig og i pakt med utviklingen. Det var sammenfall mellom ideal og virkelighet. «Vi tror paa dette store herlige maal, fordi vi tror paa den menneskelige fornufts seier over dumheden,» sa Carl Jeppesen i sin 17. mai-tale i 1894.⁷⁷ Appellen til fornuften hadde som eksplisitt hensikt å heve arbeiderbevegelsens politikk over klassemotsetningene slik de ble opprettholdt av borgerskapet. Sosialdemokratene representerte i egne øyne ikke bare en enkelt klasses særegne interesser, men hele samfunnets fornuftige interesser, som var forankret i vitenskapene. På denne bakgrunnen er det ikke merkelig at opplysning var et av sosialdemokratenes mest sentrale krav. Kunnskap var nødvendig for å bryte ut av elendigheten, og omvendt godtok arbeiderne den rådende elendigheten ut fra manglende kunnskaper. Sosialdemokratene la vekt på sin oppdragende misjon, og «kampen mod dumhed og uret»⁷⁸ var ett og det samme.

Orden og harmoni var for sosialdemokratene fornuftige idealer, og derfor måtte også arbeiderne opptre dannet og ordentlig.⁷⁹ Arbeiderne måtte vise at de var troverdige og modne nok til å ta ansvar. Sosialdemokratene ønsket å bli akseptert og respektert, og arbeiderne måtte oppføre seg slik at de hadde rett til å kreve respekt. Respekt betydde både at man hadde selvspekt og at man ble respektert av andre. Det er her deres dannelsesideal kommer inn, men det var ikke ensbetydende med et ønske om integrasjon i det borgerlige samfunnet. Sosialdemokratene ønsket å bli respektert som verdige til å ta ansvar. Det var arbeiderbevegelsen selv som ut fra sine normer og idealer skulle sette premissene for respektabiliteten. Ingen andre enn arbeiderbevegelsen hadde rett til å bestemme arbeidernes verdinormer. Sosialdemokratene ønsket at arbeiderne skulle bli akseptert nettopp som arbeidere ut fra deres posisjon og oppgave i samfunnet. Denne holdningen stakk antakelig dypt i arbeiderklassen, og vi finner den ofte i arbeideres egne beretninger om deres liv og arbeid.

Et viktig trekk ved den sosialdemokratiske tenkemåten var at selvspekten og andres respekt var knyttet til samhold og fellesskap. Bare gjennom kollektiv handling kunne arbeiderne oppnå sine krav og ønsker. Målet var nok frie og lykkelige individer, men det kunne bare oppnås gjennom

fellesskapet. Strategisk sett ble derfor kollektivet for sosialdemokratene viktigere enn individet. Dette var også en praktisk erfaring på grunnplanet som ble fanget opp gjennom solidaritetsbegrepet. Den liberale arbeiderbevegelsen var nok åpnere for individuelle løsninger.

Det er ut fra denne sammenhengen begrepene rett og plikt har mening i den sosialdemokratiske tenkemåten i 1890-årene. Faneslagordet «Gjør din plikt-krev din rett» ble først vanlig etter århundreskiftet. Ved siden av de rent organisatoriske pliktene hadde arbeiderne plikt til å opptre respektabelt slik at de ikke satte kollektivet i miskreditt. Bare da hadde de rett til å kreve. Kollektivet, ikke arbeidsgiverne eller samfunnet, var dommer over hva som var respektabel adferd. I motsetning til de paternalistiske holdningene⁸⁰ var den sosialdemokratiske tenkemåten ingen bytteteori. Innenfor en paternalistisk tenkemåte hadde arbeiderne plikter og rettigheter i

Hvem skulle tro at dette var steinhuggere? Det er medlemmer av Fredrikstad og Omegns Stenhuggeres Fagforening som her har latt seg fotografere i romantisk positur. Bøkene og resten av arrangementet skal vise at dette er folk med dannelses og respektabilitet.

forhold til arbeidsgiverne på samme måte som arbeidsgiverne hadde sine plikter og rettigheter i forhold til arbeiderne. Det ble også senere hevdet av Marius Ormestad, som klart sa fra om at sosialistisk teori og politikk, dvs. den sosialdemokratiske tenkemåten, ikke hadde noen plass innenfor faglig arbeid.⁸¹

Oppsummering

Vi kan nå forsøke å samle trådene. Den liberale arbeiderbevegelsen i Norge hadde en ikke ubetydelig oppslutning, selv om de sosialdemokratiske organisasjonene til slutt ble så godt som enerådende. I Norge var det en tendens til at de mest aktive fagforeningene støttet opp om sosialdemokratene,⁸² men på den andre siden var det en tendens til at DNA etter hvert modererte sine utsagn og rundt århundreskiftet mer og mer gikk over en til praktisk politikk som også liberale arbeidere kunne støtte. Stemmeretten ga muligheter som måtte utnyttes, og det ble ledetråden for det politiske arbeidet. Det er også blitt påpekt hvordan sosialdemokratene i alle land måtte inngå kompromiss i forhold til kjernegruppene for å få et parlamentarisk flertall slik at de kunne gjennomføre sin politikk.⁸³ Dermed ble også politikken endret.

Dette betydde ikke at den sosialdemokratiske tenkemåten forsvant eller bare ble retorikk. Vi finner etter århundreskiftet mange utsagn fra Hornsrud som tyder på at han hadde sans for prinsipielle og sosialdemokratiske problemstillinger, selv om han er blitt skjøvet fram som personifiseringen av en angivelig pragmatisk dreining i Arbeiderpartiets holdninger. Situasjonen var heller slik at det var et større gap mellom den sosialdemokratiske tenkemåten og den praktiske politikken, men det kan igjen ha vært en forutsetning for at enkelte fortsatt støttet opp om partiet.

En forutsetning for oppslutningen om arbeiderbevegelsen var i hvilken grad den tok vare på og videreutviklet arbeidernes selvbevissthet, men det var ingen automatisk sammenheng mellom selvbevissthet og politiske og ideologiske standpunkter. Eric Hobsbawm hevder for England at nettopp fordi Labour Party ikke var sosialistisk, kom partiet til å styrke arbeidernes klasseidentitet. Arbeidere oppfattet partiet etter hvert som arbeiderklassens parti uavhengig av deres egne politiske overbevisninger. Sosialister og liberalere samarbeidet innenfor partiet, og konservative arbeidere som aldri kunne tenkt seg å stemme på det liberale partiet, støttet Labour Party.⁸⁴

Norsk Transportarbeiderforbunds 4. landsmøte i Fredrikstad i 1899. Forbundet het den gang Det norske Bryggearbeiderforbund. Fanen med malteserkorset viser at forbundet er medlem av det internasjonale transportarbeiderforbundet. Innskriften på fanen lyder: «Gaa til arbeide og staa paa din ret».

Det er her klassebevisstheten kommer inn. Skal vi forsøke å identifisere en typisk holdning blant arbeidere som skiller dem fra andre klasser, men som samtidig identifiserer dem som et kollektiv og er såpass allmenn at den omfatter store og ulike arbeidergrupper, kan det nettopp være bevisstheten om at man er arbeider, og at man er stolt over å være det. Man er arbeider, ikke snekker eller typograf. Det er som arbeider man krever anerkjennelse og respekt. Klassebevissthetens innhold er kravet om å bli akseptert og respektert som arbeidere, ikke som individer eller borgere.

Klassebevissthetsbegrepet, slik det blir brukt her, forutsetter erkjennelsen av arbeiderklassen som et slags fellesskap. Det behøver likevel ikke å bryte med klassebevisstheten dersom enkelte arbeidergrupper søker å fremme sine interesser på bekostning av andre arbeidergrupper. Fellesskapet som arbeidere skiller arbeiderklassen fra andre klasser og sier ikke noe om motsetningene blant arbeiderne. Dersom klassebevisstheten skulle forutsette en enhetlig og solidarisk arbeiderklasse, tror jeg at vi ville finne så få klassebevisste arbeidere at det har liten mening å bruke begrepet. Det er uklart i hvilken grad bevisst samhold strakte seg ut over gruppen og

omfattet hele klassen. Vi kan også merke oss at klassebevissthet, slik den er definert her, ikke behøver å ha noe heroisk over seg. Klassebevissthet kan både føre til klassekamp og classesamarbeid. Det vil si: Samarbeid kan være en form for klassekamp.

Noter

1. Jeg vil i artikkelen benytte begrepet sosialdemokrat framfor sosialist. Sosialdemokratiet var bevegelsens betegnelse på seg selv. I samtiden ble sosialdemokrati og sosialdemokrat brukt om den organiserte bevegelsen, mens sosialisme ble brukt om ideologien.
2. Edvard Bull, *Arbeiderklassen blir til (1850-1900). Arbeiderbevegelsens historie i Norge*, bd. 1, Tiden, Oslo 1985, s. 474
3. Vi finner denne holdningen blant annet hos Jürgen Kocka i Tyskland, og den ser ut til å være underliggende i f.eks. Finn Olstad, *Jern og Metall 100 år*. Bind 1, 1891-1940, Tiden, Oslo 1990
4. Peter Flora, *State, economy, and society in western Europe 1815-1975*, vol 1, Campus, Frankfurt 1983, s. 89-151
5. Anders Kjellberg, *Facklig organisering i tolv länder*, Arkiv, Lund 1983, s. 50
6. Gary Marks, *Unions in politics. Britain, Germany, and the United States in the nineteenth and early twentieth centuries*, Princeton Univ. Press, New Jersey 1989, s. 120-194
7. Niels Finn Christiansen, *Arbejderbevægelsens forhistorie. Træk af den tidlige danske arbejderbevægelses politiske og sociale udvikling 1848 til 1880*, SFAH, København 1986, s. 89
8. Niels Finn Christiansen, «Reformism within Danish social democracy until the nineteen thirties», i: *Scandinavian journal of history*, årgh. 3 1978, s. 297-322, her: s. 299
9. Axel Pählman og Walter Sjölin, *Arbetarföreningarna i Sverige 1850-1900. En undersökning av den liberala arbetarrörelsens historia och kooperativens första skede*, Kooperativa förbundets bokförlag, Stockholm 1944
10. Folke Lindberg, «Anton Nyström och den stockholmska arbetar-eliten under kampen om fackföreningarna», *Historisk Tidskrift*, nr. 1, 1976, s. 1-33
11. Tage Lindbom, *Den svenska fackföreningsrörelsens uppkomst och tidliga historia 1872-1900*, Tiden, Stockholm 1938, s. 219
12. Sigfrid Hansson, «Svensk fackföreningsrörelse och socialism på 1880-talet», *Tiden*, 1926, s. 408-419
13. George Sayers Bain and Robert Price, *Profiles of union growth*, Blackwell, Oxford 1980, s. 39-40
14. Richard Price, «Britain», i: Marcel van der Linden and Jürgen Rojahn (eds), *The formation of labour movements 1870-1914. An international perspective*, E.J. Brill, Leiden 1990, s. 3-24, her: s. 16
15. Henry Pelling, *Popular politics and society in late Victorian Britain*, Macmillan, London 1968, s. 7
16. Paul Thompson, *The Edwardians*, Paladin, St. Albans 1975, s. 228-229; Gareth Stedman Jones, *Languages of class. Studies in English working class history 1832-1982* Cambridge Univ. Press, Cambridge 1983, s. 180

17. Hans Setzer, *Wahlssystem und Parteienentwicklung in England. Wege zur Demokratisierung der Institutionen 1932 bis 1948*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt 1973, s. 122
18. Neville Kirk, *The growth of working class reformism in Mid-Victorian England*, Croom Helm, London 1985, s. 11
19. Samme sted, s. 25-26
20. Richard Price, «The labour process and labour history», *Social History*, vol. 8 nr. 1, 1983, s. 57-75
21. Jonathan Zeitlin, «From labour history to history of industrial relations», i: *Economic History Review*, 2nd ser. XL, 2, 1987, s. 159-184, her: s. 173. Se også Patrick Joyce, *Work, society and politics. The culture of the factory in later Victorian England*, Methuen, London 1982
22. Jay M. Winter, «Trade unions and the Labour Party in Britain», i: Wolfgang J. Mommsen and Hans-Gerhard Husung (ed), *The development of trade unionism in Great Britain and Germany, 1880-1914*, George Allen & Unwin, London 1985, s. 259-370, her: s. 361
23. Chris Cook, «Labour and the downfall of the Liberal Party, 1906-14», i: Alan Sked and Chris Cook (eds), *Crisis and controversy. Essays in honour of A.J.P. Taylor*, Macmillan, London 1976, s. 38-65
24. Edvard Bull, samme sted, s. 278
25. Dersom ikke annet er nevnt, er alle opplysninger om De forenede norske arbeidersamfund hentet fra Margit Thorud, *Det radikale folkepartis fremvekst*, hovedoppgave i historie, 1947.
26. *Forhandlinger ved Det Tredie Norske Arbeidermøde, afholdt i Kristiansand 2den-6te August 1885*, Kristiania 1885, s. 177
27. Finn Olstad, «Fra «konservativt formynderskab» til «klassebevidste arbeidere»», i: *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, nr. 2 1980, s. 111-140
28. Finn Olstad, *Jern og Metall 100 år. Bind 1, 1891-1940*, Riden, Oslo 1990, s. 66-69
29. Sitert etter Edvard Bull, samme sted, s. 419
30. «Oversigt over Det forenede norske arbejderpartis virksomhed fra august 1890 til aug. 1891», *Social-Demokraten*, 01.08.1891 nr. 88
31. DNA hadde 3000 medlemmer, DFNA 13600.
32. DNA hadde i 1902 omlag 12000 medlemmer, DFNA 9365.
33. Finn Olstad, *Kamp mot kapitalen. Om fagorganiserte arbeidere i Kristiania ca. 1880-1895*, doktoravhandling, Oslo 1987, s. 286
34. «Fortegnelse over de til Det norske arbejderparti hørende foreninger», *Social-Demokraten*, 06.07.1896, nr. 154
35. «Opraab», *Arbeidet*, 09.05.1896
36. Nils Henning Hontvedt, *Arbeiderforeninger i Buskerud amt 1868-1904*, hovedoppgave i historie, Oslo 1978
37. *Beretning om Det norske arbeiderpartis virksomhed fra 15de mai 1900 til 1ste juli 1901*, Kristiania 1901
38. Ulf Torgersen, *Landsmøtet i nrosk partistruktur 1884-1940*, stensil, Universitetsforlaget 1969, s. 72
39. Stein Rokkan, «Geography, religion, and social class: Crosscutting cleavages in Norwegian politics», i: Seymour M. Lipset og Stein Rokkan (red), *Party systems and voter alignments*, New York og London 1967, s. 367-444, her: 392

40. Inge Debes, *Forbrukerkooperasjonens historie i Norge. II. gjennombruddet 1891-1915*, NKL, Oslo 1936.
41. Forbrukerkooperasjonen har i perioder i forrige århundre vært en viktig gren av den liberale arbeiderbevegelsen, og dens muligheter ble relativt sent oppdaget av sosialdemokratene. Sosialdemokratene hadde derimot innflytelse i flere produksjonskooperativer som *Arbeidernes Fællesbakeri*, eller *Arbeiderpartiets Fællesbakeri* som det også ble kalt.
42. Kjell Nysveen, «Arbeiderorganisasjon og husmann», i: *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, nr. 1, 1980, s. 99-115.
43. Jostein Nerbøvik, «»Fram Bondemand, fram!» Venstre og bonde-rørsla i Telemark 1865-1920. Skisser og streiftog», i: *Telemark Historie. Tidsskrift for Telemark Historielag*, nr. 11, 1990, s. 52-69, her: s. 54
44. Leiv Mjeldheim, *Folkerørsla som vart parti. Venstre frå 1880-åra til 1905*, Universitetsforlaget, Bergen osv. 1984, s. 223
45. Samme sted, s. 224
46. Aage Henriksen, *Venstre og det kollektive medlemskap*, manus, Oslo 1953, s. 3
47. Marius Ormestad, «Fagforeningsbevegelsen i Norge», i: *Arbeider-Kalender 1909*, s. 108-118
48. N. Jul-Larsen, *Den typografiske forenings historie 1872-1922*, Kristiania 1922, s. 203-204
49. Finn Olstad, *Kamp mot kapitalen*, s. 289
50. Margit Thorud, *Norsk jern- og metallarbeiderforbund 1891-1951*, Oslo 1951, s. 154-159
51. *Forhandlinger ved Det femte norske arbeidermøde, afholdt i Drammen 11te - 15de juli 1891*, Drammen 1892, s. 6-7
52. Samme sted, s. 3
53. *Love for De forenede norske arbeidersamfund*, Kristiania (1894)
54. For maidagens betydning for sosialdemokratene se: Einar A. Terjesen, *Maidagen. 1. mai-feiringens historie i Norge*, Tiden, Oslo 1990
55. *Forhandlinger ved Det femte norske arbeidermøde, afholdt i Drammen 11te - 15de juli 1891*, Drammen 1892, s. 36
56. «Arbejdersamfundenes repræsentantmøde i Skien», *Social-Demokraten*, 26.01.1894
57. Jostein Nerbøvik, «Venstre i Kristiania 1879-1894, i: *Historisk tidsskrift*, 48, 1969, s. 16-52, her: 47
58. Arne Rui, *Ludvig Meyer og konflikten i Arbeiderpartiet i 1890-årene*, hovedoppgave i historie, Univ. i Oslo 1973
59. Halvard Lange, *Fra sekt til parti*, Universitetsforlaget, Oslo 1962, s. 119-120
60. Leif Vistven, *Samarbeide og konflikt mellom Venstre og arbeiderorganisasjonene foran valget 199*, hovedoppgave i historie, 1973
61. «Arbeidermødet», i: *Social-Demokraten*, 13.07.1899
62. «Venstre og arbeiderne», i: *Arbeideren*, 06.02.1900
63. Gabriel Øydne, «Venstres valgnederlag i 1903. Politiske strømninger ved århundreskiftet i Norge», i: *Historisk tidsskrift*, årg. 51, 1972, s. 37-69, her: s. 37-38
64. *Forhandlinger ved Første overordentlige repræsentantmøde afholdt i Kristiania 30. Juli - 2. August 1892 og ved Det sjette norske Arbeidermøde afholdt i Skien 21.-24 Januar 1894*, Kristiania, 1894
65. «Mai-Demonstrationen», *Arbeideren*, 27.04.1895

66. -pp- (Carl Jeppesen), «Socialdemokratiet», *Social-Demokraten*, 17.02.1896 nr. 40
67. J. O. Ljungdahl, «Foredrag», *Vort Arbeide*, 09.05.1885, nr. 49
68. Richard Price, «Britain»; Geoffrey Foote, *The Labour Party's political thought. A history*, Croom Helm, Beckenham 1985, s. 8-13; John Saville, «The ideology of labourism», i: Benewick, Berki, Parekh (eds), *Knowledge and belief in politics. The problem of ideology*, London 1973, s. 213-226.
69. Einar A. Terjesen, «Marxismen og det norske sosialdemokratiet 1884-1910», *Vardøger*, nr. 14, 1984, s. 119-159
70. C-n. (Chr. H. Knudsen), «Socialismen», *Social-Demokraten*, 24.11.1891
71. «Nansen kommer», *Social-Demokraten*, 08.09.1896 nr. 209
72. Carl Jeppesen, «Tale for socialismen», *Social-Demokraten*, 18.05.1894
73. «Hvad socialisterne vil, og hvorfor de vil det!», *Social-Demokraten*, 21.06.1892 nr. 69
74. «Det norske arbejderpartis 8de landsmøde», *Social-Demokraten*, 29.06.1894 nr. 148
75. Finn Olstad, *Kamp mot kapitalen*, s. 294
76. Christofer Hornsrud, «Om socialismens gjennombrud. III.», *Social-Demokraten*, 14.01.1904 nr. 11
77. Carl Jeppesen, samme sted
78. Samme sted
79. Einar A. Terjesen, *Maidagen*, s. 85-92
80. Finn Olstad, *Kamp mot kapitalen*, s. 220-226. Se også Patrick Joyce, samme sted
81. «Forskjellige taktikspørsmal», *Jern- og Metallarbeideren*, oktober 1904, s. 150-153
82. Finn Olstad, *Kamp mot kapitalen*, s. 288
83. Adam Przeworski and John Sprague, *Paper stones. A history of electoral socialism*, The Univ. of Chicago Press, Chidago 1986
84. Eric Hobsbawm, *Worlds of labour. Further studies in the history of labour*. Weidenfeld and Nicolson, London 1984, s. 208